

Etkinlikler - Voyvoda Caddesi Toplantıları 2003-2004

Saray Hapishane Olunca:

V. Murad ve Ailesi Çırağan Sarayında

Edhem Eklem

V. Murad'ın oğlu Şehzade Salahaddin Efendi'nin anıları, özel hayat ve kişisel düşünceleri içeren bir hatırat olması sebebiyle, Osmanlı tarihinde pek rastlamadığımız türden bir malzemedir. 1876'dan 1904'e kadar bütün bir ailenin hapis hayatını anlatan bu hikâye, 28 yıllık hayatını orada geçirip girenken genç çıkarken orta yaşlı biri olan Salahaddin Efendi'nin ağzından, olaylar yaşandığı sırada bire bir kaleme alınmış, yazılırken yayımlanma kaygısı güdülmemiştir. Osmanlı'nın özellikle son döneminde epey hatırat kaleme alınmıştır; ancak bunların genel özelliği, genellikle olaylar olup bittikten sonra yazılmaları ve bir siyasi davranışı, oynanmış bir rolü izah etme amacı gütmeleridir; dolayısıyla objektiviteyi tartışılabilir.

1876 Osmanlı İmparatorluğunun belki en tehlikeli, en zor yıllarındandır. 1870'lerden gelen ekonomi ve finans krizi 75 sonlarında iyice patlak vermiş, nihayet 1875'te maliye resmen iflas etmiştir. En önemli dayanaklardan biri olan yurtdışından kredi alma gibi uygulamalar 1876'da hemen hemen yok olmuş ve bu durum 1881'de Düyun-ı Umumiye'nin kurulmasına kadar devam etmiştir. Buna ilaveten bir darbe girişimi gerçekleşmiş, 30 Mayıs 1876'da, 1861'den beri tahta olup devleti iflasa sürüklediği söylenen Sultan Abdülaziz'in saltanatı sona ermiş ve yerine aynı gün yeğeni V. Murad tahta geçmiştir. Bu darbenin arkasında Genç Osmanlılar, özellikle Midhat Paşa, Hüseyin Avni Paşa gibi dönemin farklı siyasi kişilikleri vardır.

V. Murad beklediği saltanat fırsatını yakalamıştır; ancak cülusundan birkaç gün sonra Abdülaziz intihar edecek veya ettirilecektir. Bu olayın V. Murad üzerinde büyük etkisi olur; kimilerine göre delirir, kimilerine göre depresyona girer; sonuçta saltanat vazifesini ifa etmekten aciz duruma gelir ve bir iktidar boşluğu yaşanmaya başlar. Üç ay süren bu yarı saltanatın sonrasında bir karar çıkar; V. Murad'ın tahta geçmesine yol açan ekip, bu kez bu işin devam edemeyeceğine karar verip V. Murad'dan sonra sırası gelen genç şehzade Abdülhamid'e saltanat teklif edecek, V. Murad'ı tahttan indirecektir. Bu olay ağustos ayı sonunda gerçekleşir. Abdülhamid Midhat Paşa'nın istediği türden reformların sözüyle iktidara gelir. Bu reformların başında meşrutiyetin ve Kanun-ı Esasi'nin ilanı gelmektedir; fakat kısa süre sonra meşrutiyet idareden daha şahsi ve otoriter bir idareye geçilir. Abdülhamid 33 sene tahta kalır. 1908'de Jön Türk ihtilaliyle yeniden meşrutiyeti ilan edecek, 1909 başlarında da tahttan indirilerek ve Selanik'e sürülecektir.

Abdülhamid'in iktidara gelmesiyle V. Murad'ın kaderi değişecektir. Tahttan düşmüş olan Murad, Çırağan Sarayı'nda bir tür göz hapsine alınacak ve 1904'teki ölümüne kadar saraydan çıkmayacaktır. Bu mahpusiyetin ilk iki senesi nispeten yumuşak sayılabilir; nitekim göz hapsiyle birlikte, kontrollü bir şekilde dış dünyayla ilişki sürdürülebilmektedir. Ama 1878'de meşhur Çırağan vakasıyla Ali Suavi ve beraberindeki birkaç kişinin V. Murad'ı Çırağan'dan kurtarma ve tekrar tahta geçirme teşebbüsü üzerine, zaten az çok evhamlı olan Abdülhamid iyice korkacak ve göz hapsini gerçek fiili bir hapse çevirecek, 1878'den 1904'e kadar bu hükümdar hiç kimseyle temas edemeyecek şekilde saraya kapatılacaktır.

Osmanlı usulünde bir kişiyi hapsedmek yeterli değildir; o kişiyle beraber bütün aile halkının hanedanının da tecrit edilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla 1876'dan 1904'e kadar Çırağan'da hapsolan da sadece V. Murad değil, bütün ailesi ve ailenin yanında ev halkı, yani annesi, bütün eşleri, çocukları, çocuklarının eşleridir. Bunların yanında sayılarını tam tespit edemediğimiz ancak ortalama 70-80 kişilik bir kapı halkı, yani cariyeler, haremağaları söz konusudur. Hapsedilen bütün bir saray halkıdır.

Bu hikâyenin içinde Salahaddin Efendi 1861 yılında doğmuş, 15 yaşında babasıyla beraber saraya hapsedilmiş, 1904'te saraydan çıkmış, gerçek manada hürriyete kavuşması 1908 ihtilalinden sonra gerçekleşmiştir. Artık 50 yaşına geldiği bir tarihtir ve 1915'te de vefat edecektir. Salahaddin Efendi'nin iki oğlu da bu kapalı dünyada doğacaklardır.

Bu anılar birkaç açıdan önemlidir. Birincisi, genellikle tarihte güçlülerin, kazananların tahlili konu edilir. V. Murad ise kısa saltanatından sonra neredeyse yok olmuş, yani kaybedenlerin başını çekmiş ve unutulup gitmiştir. 1890'lara geldiğinde pek çok insan onun hayatta olup olmadığını bile bilmemektedir. Onun yaşamı Abdülhamid döneminin bir karşı tahlili, ters tahlilidir; güçsüzlük ve muhalefet tahlilidir. İkincisi, bir hapishane hayatı olmakla beraber bir saray hayatının söz konusu olması, hakkında çok az şey bildiğimiz saray hayatının ayrıntıları, günlük işleyişi hakkında bize epey ipucu vermektedir. Kişiler ve onların etrafındaki hizmetçilerin, cariyelerin dünyası genellikle belgelere yansımaz; oysa bu hikâyede içeriden birisi bu işleyişten bahsettiğinde yavaş yavaş saray hayatının bu yanını anlamaya biraz başlıyoruz. Üçüncüsü, bu anıları diğer çoğu Osmanlı dönemi anılarından farklı kılan, samimiliği, doğrudanlığı, günü gününe kaleme alınmış olması ve ailenin günlük dertlerinin, ihtiyaçlarının bir çeşit yansıması olmasıdır. Sonuncusu ve en önemlisi, bu kadar samimi ve yayımlanması düşünülmeyen yazılmış olmasının hareketle, bir zihniyet dünyasını anlatmasıdır; bu yönüyle 19. yüzyıl sonunda bir Osmanlı gencinin zihniyetini, inançlarını, arayışlarını anlamak için son derece zengin bir malzeme oluşturmaktadır.

Salahaddin Efendi'nin bu anıları niye yazdığı sorusuna karşılık ilk akla gelen yanıt, 28 sene süren bu hayata tahammül etmek ve yüksekte düşmenin verdiği hisle çıldırmamak için olabileceğidir. İkincisi, yaşadığı zulmü, zorluğu unutmamak ve unutturmamayı bir görev telakki etmesidir. Bir kurban olma fikrine karşı oluşturulmuş bir direnç mekanizması söz konusudur. Bir diğer neden, Salahaddin Efendi'nin günlük tutarak, mektuplarını kesip yapıştırarak, defter toplayarak, makale yazarak, aslında yarım yamalak da olsa almış olduğu eğitimde özellikle Batı'dan gördüğü bazı modellere uyum sağlamaya, kendini bir modernite içinde algılamaya çalışmasıdır. Bunların hepsi aslında 19. yüzyıl sonundaki Osmanlı zihniyetini çok yakından ilgilendiren sebeplerdir.

Hatırat üç ana kısımdan oluşmaktadır. Biri, Tartaryan fabrikasının duvar takviminin yapraklarının arkasına yazılmış günlüklerdir. Salahaddin Efendi, 1880'den 1883 başlarına kadar her gün başına gelenleri, düşüncelerini bu yapraklara kaydetmekte, modern günlük manasında bir günlük tutmuş olmaktadır. İkinci kısım, makalelerdir. Bu makalelerin büyük kısmı otobiyografiktir. Örneğin "usul-i tedrisim" başlığı altında 4 yaşından itibaren eve gelen hocaları ve o hocalar eşliğinde okumuş olduğu dersleri detaylı bir biçimde üstelemiştir. Bu bölümdeki metinler daha çok anı türünde, yaşandıktan belirli bir zaman sonra kaleme alınmıştır. Birde, zevk nedir, ilim nedir gibi konularda "felsefi" düşüncelerini yansıtan makaleler söz konusudur. Bunlar, eğitimi eksik birinin ilim merakı, kendi içine bakma, dünyasını anlama çabası naifliğindedir. Bilime susamışlığını yazdıklarıyla, ifadeleriyle ortaya koymaya çalışmaktadır. Üçüncü kısım ise "mukayyemat" adı altında toplamış olduğu belgelerden oluşmaktadır. Otobiyografik yazılarında gerçek manada bir tarihçi gibi davranmıştır; örneğin bugün kullandığımız türden dipnotlar kullanmış veya sistematik olarak aldığı mektupların bir suretini yazıp, onların da her birinin altına bir yorumda bulunmuştur. Bu yorumlarda mektupların ne zaman, niçin, nasıl şartlar altında yazıldığını kendince analize tabi tutmaktadır. Okuyucusu olmayan bu yazılarını bir matbu eser gibi kaleme almıştır, ama bir yandan yayımlanmasının mümkün olmadığını bilmektedir. Burada kendini bir münevver, bir düşünür gibi görüp bir çeşit oyun oynamaktadır.

Günlüklerden, saray hayatının çok hiyerarşik, sınırları çok net çizilmiş bir dünya olduğu anlaşılmaktadır. Mekâna bakıldığında aslında maaile bir arada yaşamadıkları görülür. Daireler hiyerarşik yapıya göre tanzim edilmiş durumdadır. En önemli daire, V. Murad'ın annesinin, ikinci daire ise V. Murad'ın dairesidir; diğerleri her bir kadının daireleridir. Sonra Salahaddin Efendi tek oğul olarak bir daireye sahiptir. Burada özel hayat ile hiyerarşik yapı arasındaki fark görülmektedir. Salahaddin Efendi kendi dairesinden "ev", diğerlerinden "daire"; kendi ailesinden "çocuklarını, hanımlar", diğer dairelerdekilere ise "hanedan" diye söz etmektedir. Özel hayatıyla saraydaki kamu hayatı net bazı sınırlarla ayrılmıştır. En ilginç kesim cariyelerdi; onların aslında hiç de sessiz olmadıkları, daireler arasında müthiş çekişmeler yaşandığı anlatılmaktadır. Başka kaynaklarda sadece bir isim, bir rakam olan kişilerin burada canlandığını görülür.

V. Murad'ın en büyük problemi alkoldür; manik depresif bir mizaca sahiptir ve alkolün bunu dalgalı bir hale getirdiğini anlamak mümkündür. Salahaddin Efendi anılarda babasının alkol probleminden hiç bahsetmemekle birlikte kendisinininkinden bahsetmektedir. Bu cümlelerde, devamlı bir içki aleminde mutsuzluğunu unutmaya çalışma çabası görülebilmektedir.

Salahaddin Efendi'nin saraydaki yaşamının haritası çizildiğinde üç eksen söz konusu olabilir: biri düşünce; diğeri kamu, yani dışarıya açılım; diğeri özel hayatıdır. Özel boyutta gittikçe "ben"den uzaklaşan bir dünya söz konusudur. En yakında çocuk, hanım yer almakta, özel dünyanın kamu dünyasıyla kesişen bir yerinde aile bu dünyayı tasvir etmekte, valide ve büyük valide hem hissi hem fiziki bir mesafeye gittikçe uzaklaşan bir dairede yer almaktadır. Kamu dünyasında aile hanedana dönüşür. O sadece aile babası değil, Sultan Murad'ın oğul ve hanedanının bir ferdidir; bu da aslında daha büyük bir hanedanın, hanedan-ı âl-i Osman'ın bir parçasıdır. Bu dünya içinde Murad Han varsa Abdülhamid de vardır. Murad Han iyi, Abdülhamid kötüdür; Murad Han vatanperver, Abdülhamid haindir; Murad Han mazlum, Abdülhamid zalimdir. Bütün normatif ve ahlaki değerler üzerine kurduğu o iki düşman kardeş hikâyesi, çekmiş olduğu haksızlıkta iç içedir.

19. yüzyıl modernitesiyle bakıldığında, bu metinlerde modern terimlerin baskınlığı görülür; dönemin terminolojisine uygun olarak millet, vatan gibi terimler çok sık kullanılmıştır. Midhat Paşa önemli bir kişilik olarak yer almaktadır; hem babasını iktidara getirmiş hem de onlara ihanet edip satmıştır. Bu ikileme Midhat Paşa'yı fazla yerememekte, daha çok Abdülhamid'in oyununa gelmiş bir vatanperver olarak nitelenebilir. Diğer önemli kişilikler olarak Namık Kemal'in, Ahmed Midhat'ın, insanıyeti, medeniyeti temsil eden Victor Hugo'nun, Voltaire'in adları geçmektedir.

Salahaddin Efendi'nin Batı'ya duyduğu hisler saygı-hayranlık ile düşmanlık arasında gidip gelmektedir. Bir anısında, din hocasının o daha gençken, bir darbe mesel olarak "Kâfirler Tanrı'nın vücuduna inandıkları için hayvandırlar" dediğini anlatır. Salahaddin Efendi bu cümleyle tepki gösterir. İlk tepkisi tamamen dini açıdandır. Ona göre hayvanlar ruh sahibi olmadıklarına göre seçmemekte, hataya düşmemektedir; kâfirler insandır ve akli bir seçimle hata işlemektedirler. Dolayısıyla onlara hayvan demek hayvanlara haksızlık olmaktadır; "cehennemlik" denebilir, ama hayvan demek mümkün değildir. İkincisi, bir Hugo'ya Voltaire'e nasıl hayvan denebilir? Bu karşı çıkışıyla Salahaddin Efendi İslam medeniyeti içinde bir aklileştirme çabasına girmekle beraber aslında kalbinin sesiyle de Batı değişim değerlerini savunmaktadır.

Bütün bu modernite-gelenek hikâyesi içinde Salahaddin Efendi'nin hikâyesi trajik olmakla beraber, kişilerin ilişkileri, birbirlerini görmeleri, bir kişinin düşüncesinin nerelerde bitebildiği, neler tasavvur ettiği konularını aydınlatması bakımından son derece ilginçtir.